

Betekenisvol ouder worden

Hoe gaan we in Nederland de
vergrijzingsgolf tegemoet?

Analyserapport

Inhoudsopgave

Nationale DenkTank 2023	3
Introductie 'betekenisvol ouder worden'	4
Visie	6
Methodiek	9
De 8 meest opvallende knelpunten	10
Vorbereiden op ouder worden	12
Zingeving	18
Arbeidsmarktparticipatie	24
Een passende leefomgeving	30
Dankwoord en vervolgstappen	36
Partneroverzicht	38
Literatuurlijst	39

Nationale DenkTank 2023

Stichting de Nationale DenkTank wil met concrete oplossingen maatschappelijke impact realiseren. Wij geloven dat jonge denkers en doeners bij uitstek geschikt zijn om taai maatschappelijke vraagstukken van concrete oplossingen te voorzien, een ander geluid te laten horen en praktische doorbraken te versnellen.

In 2023 is het thema van de Nationale DenkTank (NDT) 'betekenisvol ouder worden'. In augustus ging een groep van twintig studenten, jonge werkenden en promovendi met verschillende studieachtergronden aan de slag met de vraag: Hoe kunnen ouderen in de vergrijzingsgolf betekenisvol ouder worden en hoe ziet een inclusieve samenleving voor ouderen eruit?

De Nationale DenkTank werkt samen met verschillende partners en experts vanuit de overheid, het bedrijfsleven, de wetenschap en natuurlijk met ouderen zelf. Dit rapport bevat de hoofdbevindingen uit de analysefase.

Introductie 'betekenisvol ouder worden'

De vergrijzing van Nederland is een onmiskenbare realiteit die al decennia in beleidsnota's en toekomstvisies genoemd wordt. Zo zal het aantal 65-plussers tussen 2023 en 2040 stijgen van 3,5 miljoen naar 4,8 miljoen,¹ een aanzienlijk deel van onze bevolking. Ondanks deze ontwikkeling is er nog steeds geen heldere visie met concrete acties: in hun verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 noemen de 15 grootste partijen jongeren meer dan twee keer zoveel als ouderen.

Dat Nederland zich momenteel op de rand bevindt van een enorme demografische verschuiving brengt zowel uitdagingen alsook kansen met zich mee. De afgelopen zestig jaar is er een hogere levensverwachting ontstaan door verbeterde hygiëne, gezondere levensstijlen en geavanceerde geneeskunde.² Het is bemoedigend te constateren dat ouderen in Nederland hierdoor vaak kunnen genieten van een goede gezondheid en financiële zekerheid, wat bijdraagt aan hun levenskwaliteit.

Toch moeten we ons goed bewust zijn van de uitdagingen die deze vergrijzingsgolf met zich meebrengt. Er zijn nu al zorgen vanwege een tekort aan werknemers, vrijwilligers, mantelzorgers en geschikte woningen – en dat tekort dreigt alleen maar toe te nemen.

Het is overduidelijk dat een forse toename van het aantal ouderen in Nederland aanstaande is, en dat de samenleving daar nog niet klaar voor is.

Onze maatschappij ziet ouderen nog steeds als een uniforme doelgroep. Maar 'de oudere' bestaat natuurlijk niet. Er is een enorme diversiteit in leeftijd, culturele en religieuze achtergrond, seksuele geaardheid, opleidingsniveau, hoogte van inkomen, woonomgeving en gezondheid. Daardoor is er sprake van verschillen in normen, waarden, behoeftes en wensen. Het erkennen hiervan is essentieel voor een inclusieve toekomst waarin de vergrijzingsgolf wordt omarmd en ouderen actief kunnen zijn waar ze dat willen.

Om het vergrijzingsdossier in beweging te krijgen hebben zo jonge denkers en doeners in deze 18de NDT hun tanden gezet in het thema 'betekenisvol ouder worden'. Het feit dat uitgerekend studenten, jonge werkenden en promovendi zich met dit thema hebben beziggehouden, klinkt wellicht verrassend. Het is echter belangrijk te realiseren dat uiteindelijk iedereen oud wordt en belang heeft bij een Nederland waarin oudere mensen de mogelijkheid krijgen om volwaardig deel te nemen aan de samenleving.

In dit rapport is het thema onderzocht aan de hand van vier deelthema's: voorbereiding op ouder worden, zingeving, arbeidsmarktparticipatie en het creëren van een passende leefomgeving. Natuurlijk zijn er nog andere belangrijke thema's, zoals gezondheid en pensioenen, maar die krijgen al ruim aandacht met de nodige initiatieven. Door ons juist bezig te houden met de minder bekende thema's willen we als NDT innovatieve perspectieven bieden met een grote impact op de samenleving.

In de komende secties lichten we de visie en methodiek van NDT uit. Daarnaast brengen we de belangrijkste knelpunten van ieder deelthema in kaart.

De visie van de Nationale DenkTank 2023

In 2040 ziet Nederland de waarde die oudere mensen hebben. Als oudere blijf je welkom om mee te doen en mee te werken.

De visie van de Nationale DenkTank 2023

Het doel van dit rapport is om vastgeroeste knelpunten omtrent 'betekenisvol ouder worden' op te lossen met frisse ideeën. Om richting te geven aan deze ideeën hebben we met alle deelnemers een visie opgesteld die beschrijft hoe Nederland er in 2040 uit moet zien. Aanvullend lichten we de 4 waarden toe die de basis vormen van onze visie.

"In 2040 ziet Nederland de waarde die oudere mensen hebben. Als oudere blijf je welkom om mee te doen en mee te werken"

Inclusiviteit

In 2040 zorgt de overheid ervoor dat alle ouderen goed oud kunnen worden, midden in de samenleving.

Autonomie

In 2040 blijven mensen dirigent over hun eigen leven en worden ze gesteund door hun omgeving.

Waarde

In 2040 benut de samenleving de waarde van oudere mensen, niet alleen op financieel vlak. Ze stimuleert ouderen om zich in te zetten waar nodig.

Beeldvorming

In 2040 omarmen we ouderdom met al zijn gebreken en krachten als onderdeel van het leven.

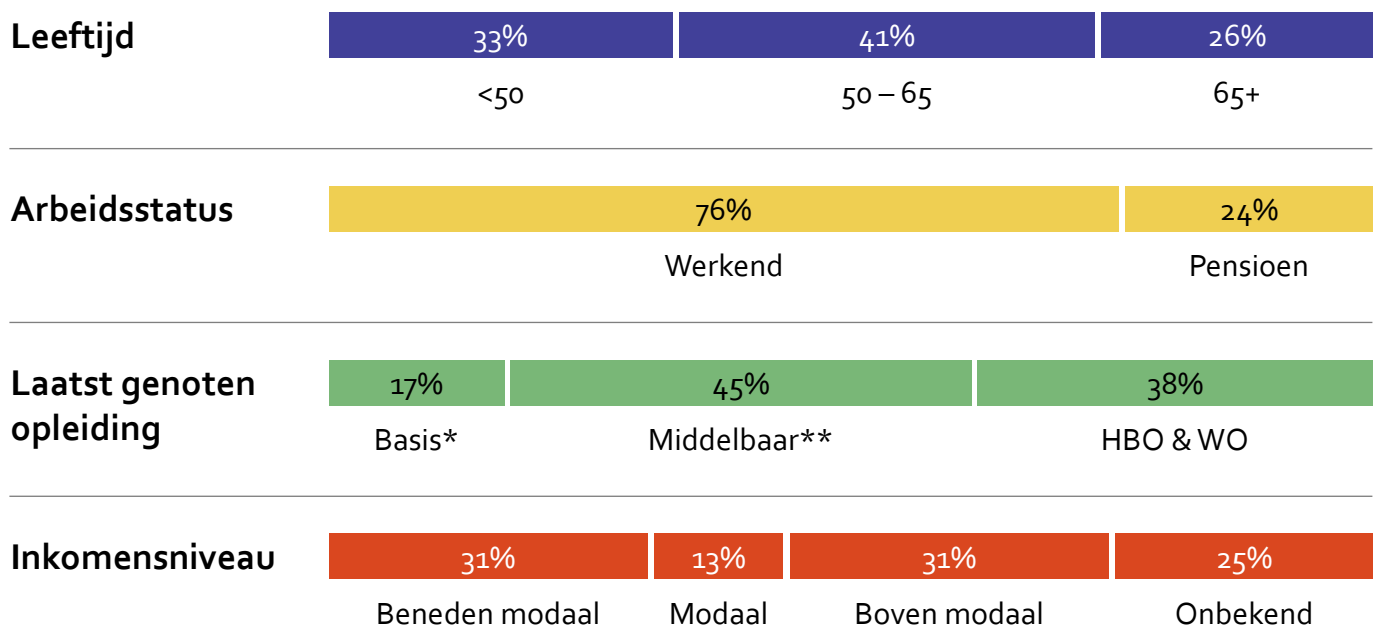

Methodiek

De jaarlijkse Nationale DenkTank beslaat een periode van vier maanden en bestaat uit een analysefase en een oplossingsfase. In de analysefase hebben we gekeken naar het huidige systeem omtrent ouder worden in Nederland en waar in dit systeem knelpunten liggen. We hebben 5.400 uur aan onderzoek besteed middels 150 interviews, data-analyses en literatuuronderzoek. Met een panel van ervaringsdeskundigen hebben we dit onderzoek ook echt samen met ouderen gedaan.

Daarnaast hebben we als NDT dit jaar in samenwerking met Motivaction een publieksenquête uitgevoerd. Deze enquête, waar 1.245 respondenten door heel Nederland aan meededen, maakte het mogelijk om onze hypotheses gerelateerd aan het thema 'betekenisvol ouder worden' te testen. Hierbij was het doel een representatieve spreiding van respondenten te verzamelen voor een waardevolle survey.

Demografische uitsplitsingen NDT x Motivaction Survey 2023

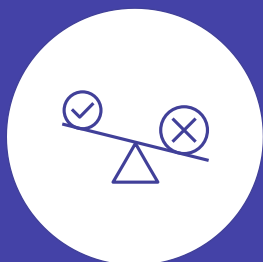

* Basisonderwijs, vmbo, eerste 3 leerjaren havo/vwo, entreeopleiding (mbo-1)

** Bovenbouw havo/vwo, basisberoepsopleiding (mbo-2), vakopleiding (mbo-3), middenkader- en specialistenopleidingen (mbo-4)

De 8 Meest Opvallende Knelpunten

1/2

Kansenongelijkheid

De kans om goed voorbereid oud te worden is in Nederland niet voor iedereen gelijk. Daarbij spelen de volgende kwetsbaarheidsfactoren een rol: laaggeletterdheid, sociale eenzaamheid, slechte gezondheid en een lage sociaaleconomische status.

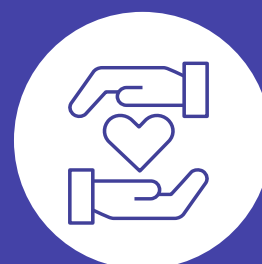
Toeslagen

1 op de 3 gepensioneerden geeft aan moeite te hebben met rondkomen. Desondanks gebruikt een groot deel van de ouderen niet de beschikbare financiële ondersteuning, zoals toeslagen en heffingskortingen.

Vrijwilligerswerk

Vrijwilligerswerk geeft, meer dan betaald werk, mensen het gevoel iets bij te dragen. Desondanks is er zo'n 120 miljoen uur per jaar aan onbenut potentieel van welwillende maar inactieve ouderen. Het onjuiste beeld dat het vaak zou gaan om fysiek zwaar en buitenshuis werk vormt een drempel voor potentiële oudere vrijwilligers.

Huidhonger

Terwijl zo'n 80% van de ouderen behoefte heeft aan meer intimiteit en seksualiteit, neemt hun activiteit door ouderdomskwalen steeds meer af. Tegelijkertijd vindt 25% van de ouderen het moeilijk om over dit onderwerp te praten omdat er nog steeds een taboe op heerst.

De 8 Meest Opvallende Knelpunten

2/2

Flexibele arbeidsvoorwaarden

77% van de AOW-gerechtigden werkt vanuit persoonlijke vervulling en vooral met flexibele arbeidsvoorwaarden (zoals parttime werk: 3x vaker dan niet-AOW-gerechtigden). Om duurzame inzetbaarheid van werknemers te waarborgen dient de werkgever een open gesprek te faciliteren over een breder voorwaardenaanbod.

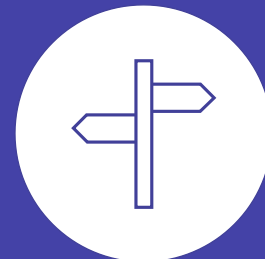
Onbenut BBP

Ongeveer 11% van de 55 tot 75-jarigen wil werken, maar doet dit momenteel niet. In 2022 liep Nederland hierdoor 18,1 miljard euro aan BBP mis – dit loopt op tot 33 miljard euro per jaar in 2040. Het faciliteren van werk voor deze groep voorziet dus in een behoefte en bevordert de Nederlandse welvaart.

Ontmoetingsplek onder druk

Ontmoetingsplekken zijn van belang voor contact met buurtgenoten. Door stijgende kosten komen deze plekken onder druk te staan. De maatschappelijke toegevoegde waarde van deze plekken moet concurreren met (mogelijke) opbrengsten van nieuwbouwprojecten.

Krimpregio & mobiliteitsarmoede

Noodzakelijke voorzieningen zijn in Nederland niet overal genoeg aanwezig. Wanneer mobiliteitsarmoede optreedt in krimpregio's zijn voorzieningen steeds minder goed te bereiken. Dit betekent dat er in 2040 zo'n 370.000 ouderen van 65-plus potentieel kwetsbaar zijn.

Thema analyses

Vorbereiden op ouder worden

Zingeving

Arbeidsmarktparticipatie

Een passende leefomgeving

Vorbereiden op ouder worden

Met goed oud worden moet je vroeg beginnen. Hoewel je verantwoordelijkheden zoals maatschappelijke ondersteuning en beleid niet in eigen hand hebt, zijn er genoeg zaken waar je zelf mee aan de slag kan. Denk bijvoorbeeld aan het plannen van het pensioen tijdens je werkende leven of alvast een testament opstellen voor na het overlijden. Door de negatieve beeldvorming rondom ouder worden beginnen de meeste mensen pas met het regelen van zaken wanneer het te laat is. Maar een goede voorbereiding kan de druk op de ouderen zelf en hun naasten juist verlichten.

Hoe kunnen we het taboe om na te denken over ouder worden doorbreken en zorgen we ervoor dat we ons op tijd (kunnen) voorbereiden op ouder worden?

De meeste mensen gaan pas nadenken over ouder worden wanneer er een directe aanleiding is. Dit zijn meestal grote gebeurtenissen zoals het met pensioen gaan, het overlijden van een naaste, of het zelf zorgafhankelijk worden. Het is echter van groot belang dat mensen al veel eerder beginnen met nadenken over hun toekomst, aangezien de stap tussen het nadenken en het daadwerkelijk voorbereiden groot is.

Vooraf omdat niet elke oudere dezelfde kansen heeft om zich goed voor te bereiden. Zo lopen bijvoorbeeld ouderen met een lagere sociaal-economische status vaker tegen financiële problemen aan. Bovendien ervaren oudere mensen negatieve beeldvorming, wordt er weinig gesproken over het ouder worden, bestaat er ingewikkelde regelgeving en is informatie vaak moeilijk toegankelijk.

Knelpunten

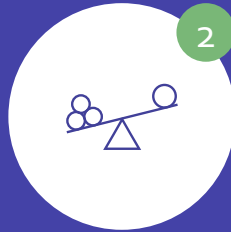
Vorbereiden op oud worden

1

Beeldvorming

In de maatschappij heerst veelal een negatieve beeldvorming over ouderen. Ouderen worden veel vaker gezien als 'afhankelijk' en 'kwetsbaar' dan als 'ervaren' en 'vriendelijk'. Dit 'seniorisme' leidt ertoe dat ouderen anders worden behandeld door de maatschappij, en kan hun fysieke en mentale gezondheid verslechteren.¹

2

Kansenongelijkheid

De kans om goed voorbereid te zijn op oud worden is in Nederland niet voor iedereen gelijk. Daarbij spelen de volgende kwetsbaarheidsfactoren een rol: laaggeletterdheid, sociale eenzaamheid, slechte gezondheid en een lage sociaal-economische status.²

3

Toeslagen

1 op de 3 gepensioneerden geeft aan moeite te hebben om financieel rond te komen.³ Desondanks gebruikt een groot deel van de ouderen niet de beschikbare financiële ondersteuning, zoals huur- en zorgtoeslag en de aanvullende inkomensvoorziening ouderen (AIO).⁴

Ontspullen

Weinig mensen bereiden zich voor op wat er met hun spullen moet gebeuren na hun overlijden. Dit leidt tot onnodige extra stress, veroorzaakt door ruzie en tijdsdruk, met name bij nabestaanden in een periode van rouw. Terwijl het tijdig ontspullen juist grote voordelen met zich meebrengt, zoals rust en ruimte, voldoening en verbinding.⁵

AOW

Het huidige AOW-stelsel past niet meer bij moderne leefvormen en ontmoedigt samenwonen, waardoor de woningmarkt en de zorg onnodig worden belast. Daarnaast zijn de leefvormdefinities complex voor uitvoerders en veroorzaken ze financiële onzekerheid onder ouderen.⁶

Wilsverklaringen

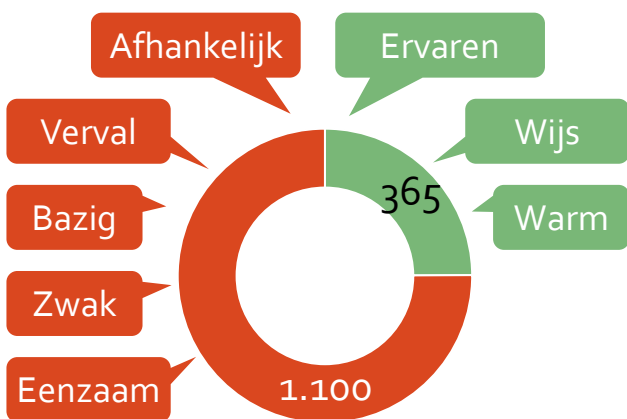
Het aantal Nederlanders met dementie neemt aanzienlijk toe,⁷ wat leidt tot meer gevallen van wilsonbekwaamheid. Dit geeft grote druk op de zorg en op naasten. Terwijl een wilsverklaring deze druk enorm zou kunnen verlichten, heeft slechts 1 op de 4 van de 60-plussers dit daadwerkelijk opgesteld.⁸

Beeldvorming en kansenongelijkheid

Negatieve beeldvorming

Doordat de beeldvorming wel 3x zo vaak negatief als positief is, domineren negatieve stereotypen.⁹ Woorden als 'wijsheid' en 'ervaring' worden zelden aan ouderen toegeschreven, terwijl 'kwetsbaarheid' en 'afhankelijkheid' juist vaak worden genoemd.

Drie keer zo veel mediaberichten over ouderen zijn negatief als positief¹⁰

Deze negatieve beeldvorming heeft zich bijna onopgemerkt genesteld in het alledaagse leven. Zo slaan mensen hun 50ste verjaardag liever over, wordt botox massaal gebruikt om rimpels te verbloemen en spreekt men over 'de grijze tsunami'. Hierdoor vermijden we met elkaar het open gesprek over ouder worden en bereiden mensen zich onvoldoende voor. Wanneer ouderen zich steeds meer gaan conformeren aan deze negatieve opvattingen kan dit zelfs leiden tot fysieke en mentale gezondheidsproblemen, zoals de versnelling van cognitieve achteruitgang en de toename van eenzaamheid.¹

"Oud is op dit moment een synoniem voor verval, ziekte, eenzaamheid. Geen wonder dat niemand hier mee geassocieerd wil worden"

– Micaela Bartels (Oprichter PR:OUD)

Kansenongelijkheid

De oudere bestaat niet, en iedereen bereidt zich op een andere manier voor op zijn of haar oude dag. Er zijn echter situaties waardoor het moeilijker kan zijn om je voor te bereiden. Belangrijke kwetsbaarheidsfactoren zijn laaggeletterdheid, sociale eenzaamheid, slechte gezondheid en een lage sociaal-economische status.² Deze factoren kunnen een versterkend effect op elkaar hebben, waardoor er vaak een multi-problematiek bij ouderen optreedt.

Er is vaak sprake van multiproblematiek bij kwetsbare ouderen²

Taalachterstand

Lage sociaal-economische status

Eenzaamheid

Slechte gezondheid

Ook weten we dat het hebben van een migratieachtergrond uitdagingen met zich meebrengt. Zo bestaat er twijfel over het in Nederland oud willen en oud mogen worden, kent men het Nederlandse systeem minder goed en is het aanvragen van toeslagen ingewikkeld. Daarnaast kan het gebrek aan een goed voorbeeld meespelen – veel migranten hebben hun ouders niet van dichtbij oud zien worden.¹¹ Juist mensen met kwetsbaarheidsfactoren zijn belangrijk om specifiek uit te lichten, omdat zij extra obstakels ervaren om zich goed te kunnen voorbereiden op hun oude dag.

Toeslagen

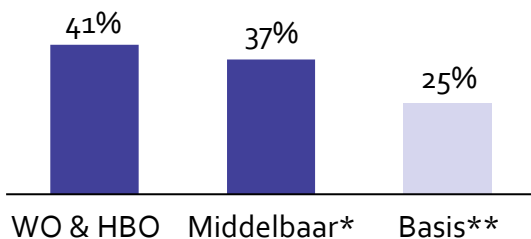
Niet-gebruik toeslagen

Hoewel een volledige AOW-uitkering boven het sociaal minimum ligt, maakt maar liefst 21% van de 65-plus huishoudens zich zorgen over hun financiële situatie.³ Dit zijn vooral gepensioneerden zonder of met beperkte (tot 250 euro bruto per maand) aanvullende inkomsten, sommige zelfs zonder volledige AOW.

Financieel kwetsbare ouderen zijn volgens onderzoek vaak middelbaar of basis opgeleid.¹² Zo zie je in de groep die onder de armoedegrens leeft dat middelbaar en basis opgeleiden oververtegenwoordigd zijn. Uit onze eigen NDT-survey¹³ is gebleken dat middelbaar en basis opgeleiden minder vaak nadenken over hun financiële situatie, terwijl dit juist bij deze groep van belang is. Bij de groep financieel kwetsbaren is er vaak sprake van multi-problematiek, zoals eerder genoemd in het knelpunt van kansengelijkheid.

Middelbaar en basis opgeleiden denken minder na over hun financiële situatie¹³

% die denken aan hun eigen financiële situatie

Volgens het Nibud kunnen ouderen met alleen AOW en toeslagen maar net rondkomen. Het minimum maandelijkse inkomen voor een alleenstaande met AOW en belastingtoeslagen is 2.547 euro, terwijl de uitgaven 2.449 euro zijn (hierin worden onvoorziene uitgaven nog niet meegenomen).¹⁴ In deze situatie hebben ouderen slechts een speling van 98 euro per maand. Bovendien zien we dat toeslagen maar al te vaak niet worden aangevraagd waardoor er een groot tekort aan inkomsten ontstaat.

“Er zijn duizenden ouderen die maandelijks huurtoeslag of zorgtoeslag mislopen”

- Aukje de Vries

Staatssecretaris Toeslagen en Douane

Een groot deel van de ouderen vraagt de toeslagen niet aan en loopt hierdoor veel geld mis⁴

	Niet-gebruik (aantallen)***	Niet-gebruik (%)***	Max. uitkering per maand
AIO	30.000-40.000	48-56%	~€1.750
Huurtoeslag	40.000-80.000	17%	~€420
Zorgtoeslag	100.000-200.000	10%	~€260

Huishoudens die in aanmerking komen voor toeslagen (zoals de AIO, huurtoeslag, zorgtoeslag en heffingskorting) maken hier vaak geen gebruik van door verschillende redenen. Zo zijn veel ouderen onbekend met de toeslagen,¹⁵ zijn de regelingen te complex door ingewikkelde termen,¹⁶ en heerst er wantrouwen tegenover de overheid, aangesterkt door de toeslagenaffaire.¹⁷ Het hebben van onvoldoende administratieve en taalvaardigheden en het vaak lage en onzekere bedrag, versterken deze knelpunten.¹⁸

* Bovenbouw havo/vwo, basisberoepsopleiding (mbo-2), vakopleiding (mbo-3), middenkader- en specialistenopleidingen (mbo-4)

** Basisonderwijs, vmbo, eerste 3 leerjaren havo/vwo, entreepopleiding (mbo-1)

*** Aantal mensen dat recht heeft op de toeslagen maar er geen gebruik van maakt

Thema analyses

Vorbereiden op ouder worden

Zingeving

Arbeidsmarktparticipatie

Een passende leefomgeving

Zingeving

Zingeving is belangrijk voor ieder mens. En ook anders voor iedereen. Ouderdom gaat gepaard met uitdagende mijlpalen die onze mogelijkheden tot zingeving en een betekenisvol leven op de proef stellen. Onvervulde zingeving behoeften kunnen leiden tot een hogere kans op burn-outs, depressies of existentiële crises.¹ Naast de voordelen voor de ouderen zelf, kan ook de maatschappij de vruchten plukken van een betekenisvolle, oudere gemeenschap.

Hoe zorgen we dat ouderen zingeving ervaren in hun leven en hoe plukken we daar als samenleving de vruchten van?

Literatuur en gesprekken met experts over zingeving bieden talloze ideeën over wat zingeving behoeften en voorwaarden zijn: van transcendentie en optimisme tot aan geluk.² De rode lijn en gedeelde betekenis van zingeving is het leiden van een leven dat voldoening geeft met (een zoektocht naar) een doel en betekenis, dat persoonlijk is en kan veranderen met interesses en leeftijd.

Voor ouderen is dit niet anders, maar bij het ouder worden neemt de kans op lastige mijlpalen toe: stoppen met werk, het overlijden van naasten of het wegvallen van je sociale netwerk kunnen allemaal leiden tot vermindering van zingeving.

Ondanks dat er talloze andere wegen bestaan om zingeving te beleven (denk aan vrijwilligerswerk, geloof, hobby's) zijn er verschillende knelpunten voor ouderen om de zingeving domeinen (sociaal, mentaal, fysiek en maatschappelijk) te vervullen. Dat biedt de maatschappij als geheel een enorm onbenut potentieel.

“Het geven van zin aan het eigen leven is de diepste behoefte van de mens en tegelijkertijd de sterkst-gezond makende kracht.”

– Dr. Viktor Frankl

Knelpunten

Zingeving

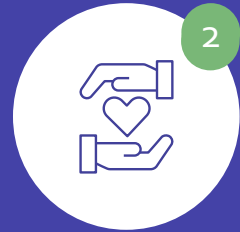
Vrijwilligerswerk

Vrijwilligerswerk geeft, meer dan betaald werk, mensen het gevoel iets bij te dragen. Desondanks is er jaarlijks zo'n 120 miljoen uur aan onbenut potentieel van welwillende maar inactieve ouderen.³ Het onjuiste beeld dat het vaak fysiek zwaar en buitenshuis werk is vormt een drempel voor potentiële vrijwilligers.⁴

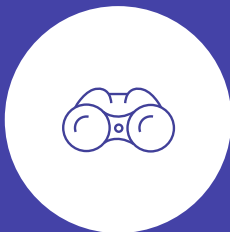
Mantelzorg

Dat 1 op 3 Nederlanders mantelzorg⁵ geeft scheelt de staatskas 20 miljoen per jaar. Maar de druk is enorm: 50% van de mantelzorgers wil ondersteuning, terwijl ~30% niet weet waar dit aangevraagd kan worden.⁶ Bovendien zal deze druk fors toenemen: het aantal mantelzorgers per 75-plusser daalt met ~40% richting 2040.⁷

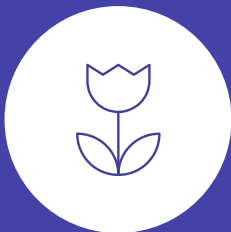
Huidhonger

Terwijl ~80% van de ouderen behoefte heeft aan meer intimiteit en seksualiteit, neemt hun activiteit door ouderdomskwalen steeds meer af.⁸ Tegelijkertijd vindt 25% van de ouderen het moeilijk om hierover te praten en bestaat er nog steeds een taboe op.⁸

Visieloosheid

Ouderen worden ~3x minder vaak genoemd dan jongeren in het coalitieakkoord.⁹ Binnen ministeries is deze verhouding ~2x minder. De toekomst biedt weinig hoop: de politieke verkiezingsprogramma's focussen zich ~2x zo veel op jongeren dan op ouderen, terwijl er ~2x zoveel ouderen zullen zijn in 2040.

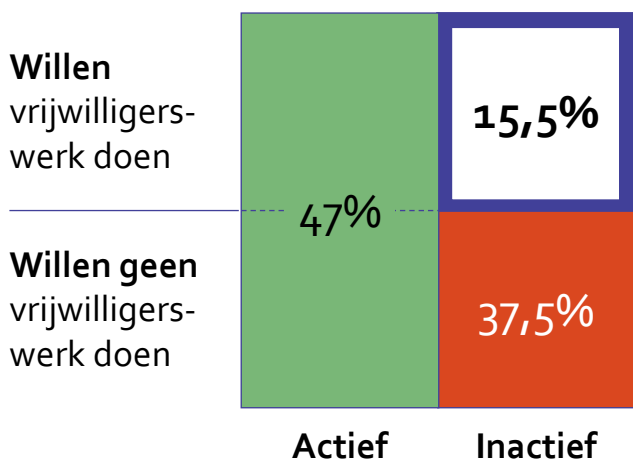
Taboe kwetsbaarheid

Naarmate je ouder wordt loop je tegen meer mijlpalen aan die een negatieve(re) impact kunnen hebben op zingeving, terwijl juist ouderen relatief meer moeite hebben om op deze mijlpalen te kunnen anticiperen, om ze te accepteren en te verwerken. Daar waar veerkrachtige ouderen meer controle ervaren, zich verbonden en autonoom voelen, en tegenslagen beter verwerken, hebben ouderen zonder veerkracht hier vaker meer moeite mee. Dit kan bij ouderen leiden tot gevoelens van eenzaamheid en isolement. Het taboe rondom kwetsbaar zijn over je zelfredzaamheid is wat ouderen tegenhoudt om hulp te vragen bij het accepteren en verwerken.

Vrijwilligerswerk

Er is een onbenut potentieel van ~120 miljoen extra vrijwilligers-uren per jaar wanneer we welwillende ouderen samen activeren.

Percentage van Nederlandse 65-plussers dat vrijwilligerswerk wel/niet wil doen en wel/niet doet

Impact van verhoogde vrijwilligersparticipatie vanaf 65-plus
Incrementele vrijwilligersuren

Van de 65-plussers in Nederland geeft ~16% aan vrijwilligerswerk te willen doen terwijl ze dat nu nog niet doen.³ Wanneer we samenwerken om al deze ouderen daadwerkelijk aan de slag te krijgen zou dat een verhoogde vrijwilligersparticipatie van ~120 miljoen aan incrementele uren per jaar realiseren. Dit zou niet alleen meer zingeving voor ouderen geven, maar ook een enorme maatschappelijke bijdrage creëren.

Wat houdt welwillende ouderen tegen om actief te worden in vrijwilligerswerk? Hier liggen uitdagingen voor zowel ouderen als vrijwilligersorganisaties.

Inactieve maar welwillende ouderen noemen fysieke gezondheid als een belangrijke reden om niet actief te worden.⁴ Vrijwilligerswerkorganisaties zouden daarom niet-fysieke opties moeten aanbieden. Innovaties op het gebied van *virtual volunteering* zouden hier een belangrijke rol in kunnen spelen.

Vanuit organisaties die vrijwilligers linken aan vrijwilligerswerk is er ook de uitdaging om deze groep te bereiken. Naast dat er weinig opties zijn voor natuurlijke instroom bij vrijwilligersorganisaties voor ouderen, is het lastig voor dit type organisaties om in contact te komen met deze groep.

Huidhonger

~80% van de ouderen wil meer intimiteit beleven, maar ouderdomskwalen en taboes werken dit tegen

Ouderen willen meer intimiteit en seksualiteit beleven...

~80%
heeft behoefte aan
meer intimiteit & seksualiteit

Meer aanraking

Meer verbondenheid

Meer seksualiteit

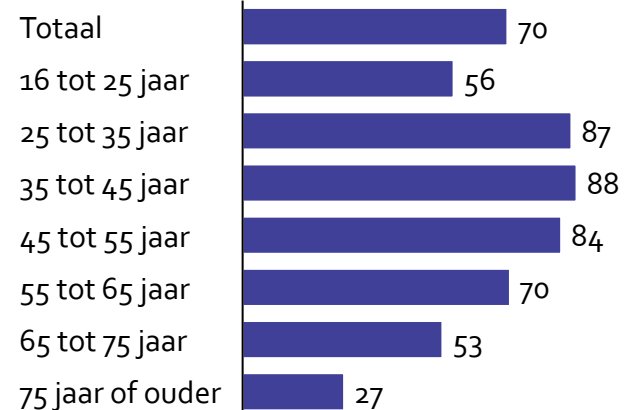

Intimiteit en seksualiteit is een kerndomein van zingeving en bestaat, voor zowel jongeren als ouderen, uit emoties uitwisselen, verbinding, aanraking en seks. Ouderen noemen relatief vaker de geestelijke elementen dan de fysieke.⁸ Het gemis bij ouderen hierin is groots: wel 80% geeft aan meer intimiteit en seksualiteit te willen beleven. Helaas zien we met leeftijd de seksuele activiteiten fors afnemen door de afwezigheid of het verlies van de partner, door fysiek letsel en door de invloed van medicatiegebruik.¹⁰

Ook heerst de misvatting dat behoefte aan intiem en seksueel contact verdwijnt bij ouderdom of partnerverlies. Maar dat tekort kan zelfs leiden tot onnodige behandeling in verpleeghuizen.

... terwijl ouderdomskwalen en taboes hun activiteiten tegenwerken.

% seksueel actief afgelopen jaar

Redenen afname

- Geen partner
- Fysiek letsel & chronische ziekten
- Invloed medicatiegebruik
- Taboes

Tot slot ontmoedigt de maatschappij intimiteit bij ouderen door het in stand houden van het taboe erover: 25% van de ouderen vindt erover praten dan ook moeilijk.⁸

Thema analyses

Vorbereiden op ouder worden

Zingeving

Arbeidsmarktparticipatie

Een passende leefomgeving

Arbeidsmarktparticipatie

Een belangrijke sociaal-economische uitdaging waar Nederland in 2023 al mee te maken heeft is de structurele arbeidskrapte ten gevolge van de vergrijzingsgolf. In 2040 worden de kosten per AOW-er met ~2,5x minder werkenden gedekt dan in 2023.¹ Er is echter weinig aandacht voor de toenemende arbeidsparticipatie van 55-plussers, een potentiële oplossing voor dit probleem.

Hoe bieden we ouderen vanaf 55 jaar tot na pensioen de ruimte om een actieve bijdrage te leveren als betaalde werknemer, ondernemer, of zzp'er, en hoe motiveren we werkgevers om hier gebruik van te maken?

De groep 55 tot 65-jarigen werkt ~13% vaker door dan 10 jaar geleden, maar nog steeds lijkt er een gat te bestaan tussen werknemer en werkgever.² Zo geeft 11% van deze doelgroep aan bereid te zijn om door te werken na pensioen, maar doet dat nu niet.³ En naast het financiële motief en de toenemende zingeving, draagt betaald werk zelfs 7% extra bij aan de ervaren gezondheid.⁴

Het inzetten van welwillende, oudere werknemers is nu dus nog suboptimaal. Vanuit de werkgeverskant zien we dat leeftijdsdiscriminatie, gebrek aan flexibiliteit van arbeidsvoorwaarden, specifieke genderproblematiek en weinig kennis over de specifieke competenties van oudere werknemers, hierbij de belangrijkste rol spelen.

Dat is jammer, want een betere participatiegraad van de doelgroep 55 tot 75-jarigen kan Nederland wel 18,1 miljard per jaar opleveren.^{5,6} Hiermee kunnen meer dan 1 miljoen extra AOW'ers betaald worden.⁷ Daarnaast maken verschillende vakbondsorganisaties en publieke/private werkhulporganisaties door tegenstrijdige belangen en regionale verschillen het moeilijker voor de welwillende ouderen om aan het werk te gaan en te blijven.

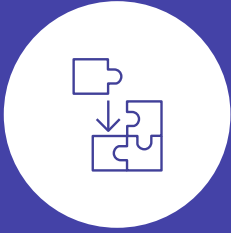
“Omgang met mensen vind ik het mooist aan mijn baan.”

– Dhr. Drenth (84), Delfzijl

Knelpunten

Arbeidsmarktparticipatie

Mismatch kennis & competenties

De kennis en competenties van werknemers veranderen over tijd, maar de werkgever en werknemer zijn zich vaak niet van dit potentieel bewust. Bij veel werkgevers ontbreekt een cultuur van doorontwikkeling op alle leeftijden en wordt er gekeken naar ervaring en opleiding in plaats van naar objectieve competenties.^{8,9}

1

Onbenut BBP

Ongeveer 11% van de 55 tot 75-jarigen wil werken, maar doet dit momenteel niet.¹⁰ In 2022 liep Nederland hierdoor 18,1 miljard aan BBP mis – dit loopt op tot 33 miljard per jaar in 2040.^{5,11} Het faciliteren van werk voor deze groep voorziet dus in hun behoefte en bevordert de Nederlandse welvaart.

Arbeidsparticipatie van vrouwen

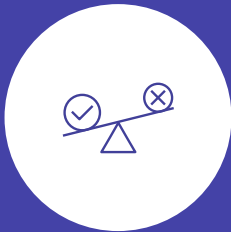
Gepensioneerde vrouwen zijn financieel kwetsbaarder dan mannen. Dit komt door een combinatie van mantel-zorg (1,7x vaker),¹² overgangsklachten (2,4x vaker burn-out),¹³ en meer onbetaald huishoudelijk werk (~12 uur per week).¹⁴ Dit leidt tot 3,5x vaker parttime werk¹⁵ en 2,8x minder pensioeninkomen uit de 2^e pijler.¹⁶

2

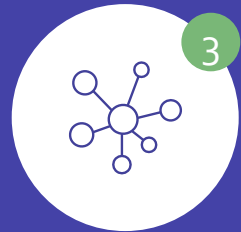
Flexibele arbeidsvoorwaarden

77% van de werkende AOW-gerechtigden werkt vanuit persoonlijke vervulling,³ maar liever met flexibele arbeidsvoorwaarden (zoals parttime werk, 3x vaker dan werkenden).¹⁷ Om duurzame inzetbaarheid te waarborgen dient de werkgever een open gesprek te faciliteren over een breder voorwaarden-aanbod.¹⁸

Leeftijdscriminatie op de werkvloer

Onder werkzoekende 55-plussers ervaart 50% leeftijdscriminatie na afwijzing voor een baan. Onder andere door onge-gronde vooroordelen over gebrek aan aanpassingsvermogen en financieel risico.¹⁹ Bedrijven met 10% meer oudere werknemers zijn 1,1% productiever en hebben 4,4% lagere doorloop.^{20,21}

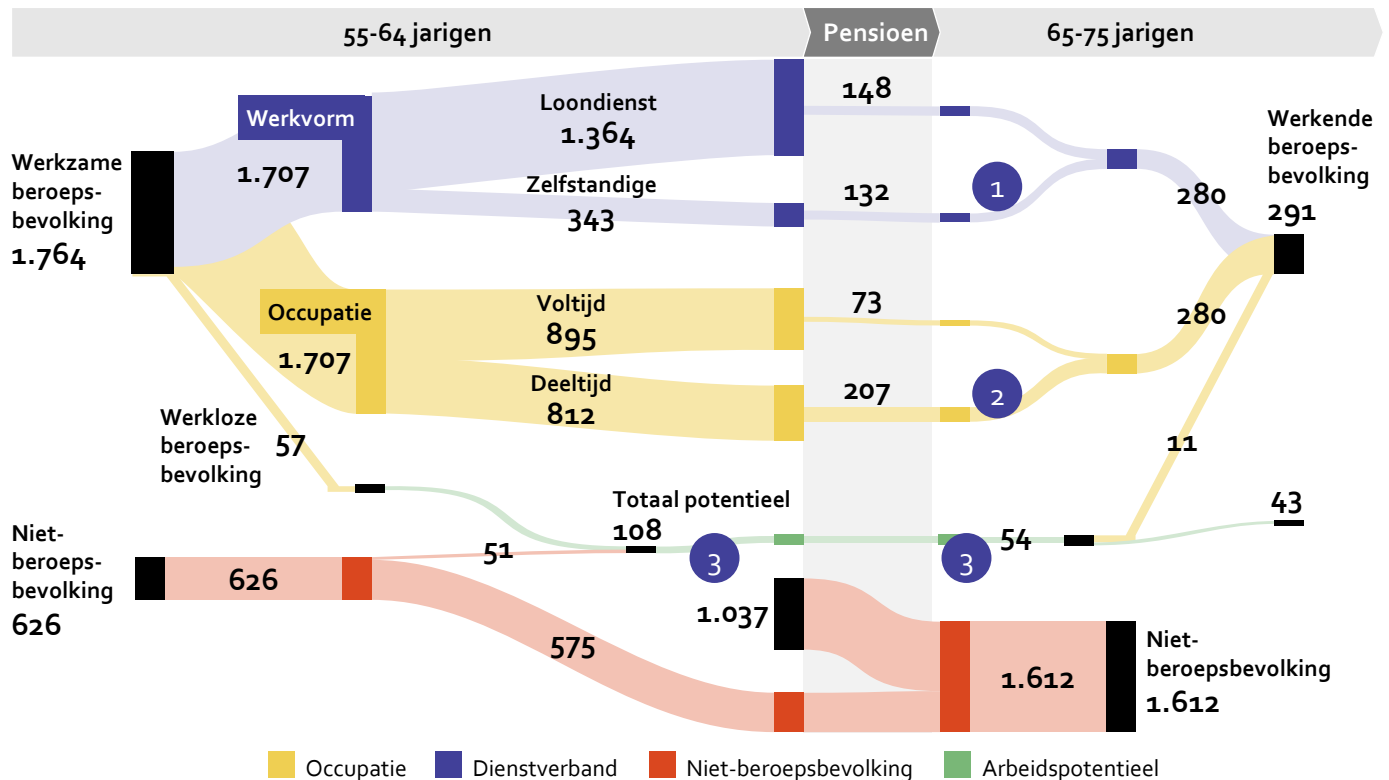
3

Een complex systeem

De werkzoekende oudere krijgt te maken met een complex systeem van publieke/private organisaties, belangen- en werkhulporganisaties die bestuurd worden vanuit velerlei gebiedsgroottes. Tegenstrijdige belangen en complexiteit bemoeilijken de match tussen werkgevers en oudere werknemers.

Flexibele arbeidsvoorwaarden en onbenut BBP

Er is een enorm arbeidspotentieel om welwillende ouderen aan de slag te krijgen. Om dit beter te benutten is het essentieel om te begrijpen waarom mensen door of uit de arbeidsmarkt stromen. De onderstaande diagram geeft het aantal mensen per type door- of uitstroom weer (x1.000) rondom de pensioenleeftijd.²²

Ouderen die langer doorwerken genieten vooral flexibelere arbeidsvoorwaarden...

- 1 Zzp'ers blijven ~4x vaker werken na hun 65ste dan werknemers in loondienst.²² Dit is onder andere te verklaren doordat de zzp'er ~1,5x vaker vanuit persoonlijke vervulling (plezier, prestatie, betekenis) werkt en een hogere mate van arbeidsmobiliteit geniet.³ Helaas werken zzp'ers ook steeds vaker na de AOW-leeftijd door (te) weinig pensioenopbouw (40%).²³
- 2 Van de werkende 65 tot 75-jarigen werkt 74% in deeltijdverband.²² Deze ontwikkeling is indicatief voor de roep om een flexibeler dienstverband, maar werkgevers bieden dit vaak te eenzijdig aan. De ideale werkgever stimuleert een open gesprek over een flexibeler aanbod zoals mantelzorgverlof, (interne) doorscholing en stappensioen*.²⁴

...maar een dienstverband als oudere werknemer is nog steeds niet altijd mogelijk.

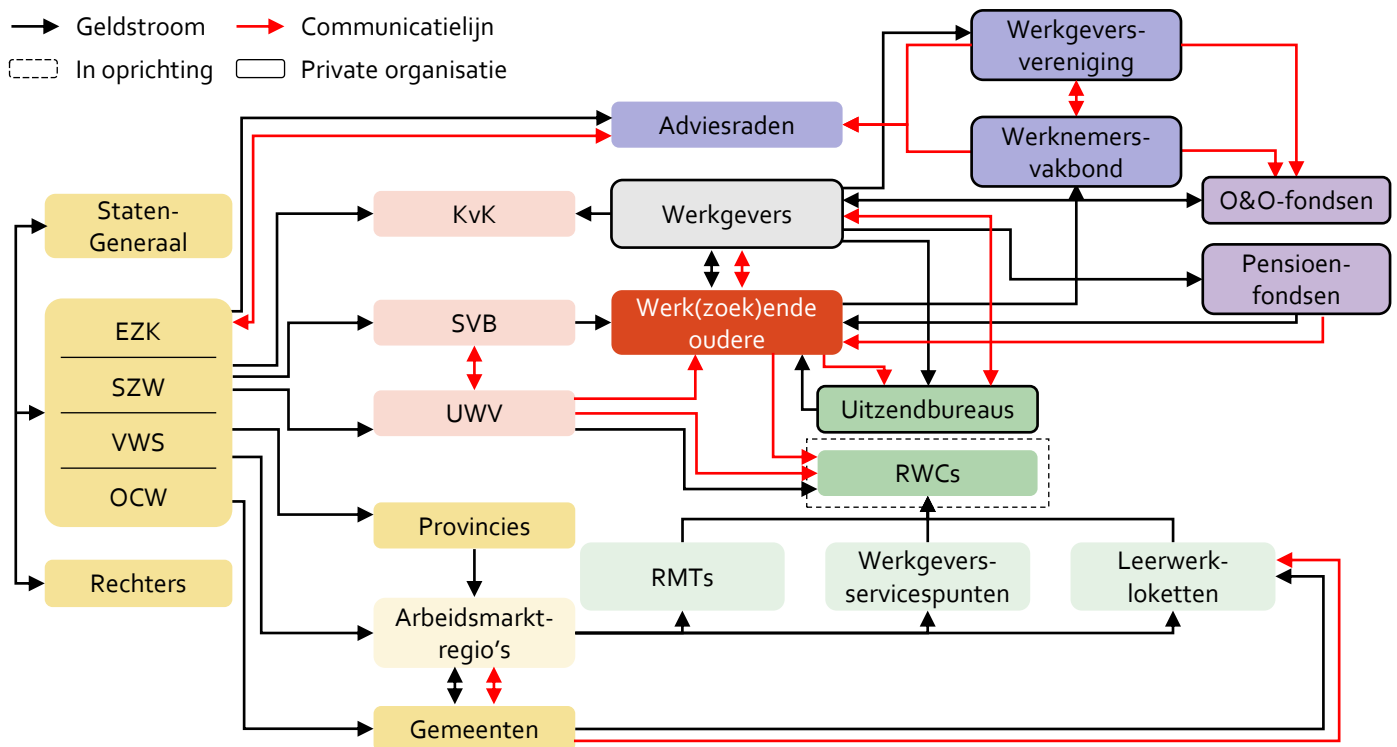
- 3 Er bestaat een beschikbaar arbeidspotentieel van werklozen en semiwerklozen** van 162.000 55 tot 75-jarigen. Het benutten van dit potentieel (welwillende werkzoekenden) levert Nederland 18,1 miljard BBP per jaar op.⁷ Negatieve beeldvorming over de oudere werknemer ligt hieraan ten grondslag: 50% van 55-plussers ervaart dan ook discriminatie in het sollicitatieproces, terwijl de leeftijdsstigma's over afnemende productiviteit en uitvalrisico niet kloppen.²⁵ Er zijn drie manieren om deze stigma's te doorbreken: (i) intergenerationeel contact op de werkvloer, (ii) bewustwording van eigen vooroordelen en (iii) actief ontcrachten door het promoten van positieve voorbeelden.²⁶

* **Stappensioen:** Regeling om als AOW-gerechtigde het pensioen in kleine stapjes op te nemen, bijvoorbeeld 10% per maand

** **Semiwerklozen:** Mensen die wel recent hebben gezocht, maar niet direct kunnen starten (bijv. door herstel na een operatie), of die snel aan de slag zouden kunnen gaan, maar die niet recent actief op zoek waren

Een complex systeem

Dit systeem geeft de complexe en gedecentraliseerde relatie tussen organisaties weer in de reis van ouderen naar een baan aan de hand van communicatie- en geldstromen*.²⁷

De tegenstrijdige belangen van organisaties bemoeilijken werkgelegenheid voor AOW-gerechtigden...

Belangenorganisaties staan vaak tegenover elkaar. De algemene opvatting van werknemersvakbonden is dat werkende 55 tot 67-jarigen beschermd moeten worden tegen de 67-plus werkende. Deze tweede groep is ten slotte goedkoper voor werkgevers doordat er voor deze werknemers geen zorg en AOW-premie meer afgedragen hoeft te worden.

Werkgevers, verenigingen en uitzendbureaus zijn daarentegen juist voor doorwerken, maar krijgen te maken met een intern tegenstrijdig belang: cao's bijvoorbeeld, als toepassing van huidige wet- en regelgeving, maken het vaak niet mogelijk om door te werken na de AOW-gerechtigde leeftijd.

...en de decentrale focus van deze organisaties kan leiden tot regionale ongelijkheid.

De publieke oplossing voor het effectief matchen van werkgever en -nemer is het Regionale Werkcentrum (RWC).²⁸ Deze 'marktplaats voor werk' is nu in ontwikkeling en opereert in arbeidsregio's: een ander gebiedsniveau dan provincies en gemeenten. Hoewel dit nieuwe portaal het in theorie makkelijker maakt voor de oudere om werkhulp te vinden, verloopt de implementatie van de RWC's verschillend per regio. Dit leidt op korte termijn juist tot verwarring. Daarnaast leidt decentrale ontwikkeling tot regionale kwaliteitsverschillen en werkt daarmee kansenongelijkheid in de hand.

* Dit systeem geeft de organisaties weer waar iedere werk(zoek)ende mee te maken krijgt. Gezien de focus van de NDT van dit jaar is echter gekozen om specifiek de werk(zoek)ende oudere weer te geven.

Thema analyses

Vorbereiden op ouder worden

Zingeving

Arbeidsmarktparticipatie

Een passende leefomgeving

Een passende leefomgeving

Nederland is een klein land waar iedere centimeter grond optimaal benut moet worden om ruimte te bieden aan de verschillende belangen van haar inwoners. De belangenstrijd zal de komende jaren verharder worden als gevolg van twee elkaar versterkende geografische trends: de verstedelijking en de vergrijzing. Dit betekent dat we richting 2040 (en ook daarna) onze woningen, leefomgevingen en gemeenschappen moeten aanpassen. Wanneer we dit niet doen dan riskeren we dat ouderen geen passende leefomgeving hebben in Nederland.

Hoe organiseer je de praktijk en wet & regelgeving op zo'n manier dat passende leefomgevingen met versnelling opgeschaald kunnen worden?

Wat is een passende leefomgeving?

1 Woning

Elke oudere is uniek en heeft andere woonwensen. Het begint bij een geschikte woning. De woning past bij de levensfase van de bewoner. Zo kan bijvoorbeeld iemand zelfstandig blijven wonen ook als er meer zorg nodig is.

2 Buurt

Een gevoel van veiligheid is belangrijk in een prettige buurt. Daarnaast zijn voorzieningen als een supermarkt, arts en apotheek goed te bereiken. Ook is het van belang om goede toegang tot (openbaar) vervoer te hebben.

3 Gemeenschap

Tot slot is de gemeenschap en toenadering tot anderen belangrijk. Er wordt naar elkaar omgekeken en informele zorg kan geleverd worden door de omgeving. Ergens onderdeel van zijn draagt bij aan de gezondheid van het individu.

Knelpunten

Een passende leefomgeving

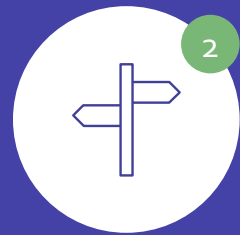
Doorstroom & noodverhuizers

Het percentage verhuizers onder 60 tot 75-jarigen is met 4% het laagst van alle leeftijdsgroepen.¹ Dit leidt tot een beperkte doorstroom op de woningmarkt en resulteert bovendien in veel 'noodverhuizers'.

Wachttijden WMO

Een WMO-aanvraag is relatief makkelijk, maar de wachttijden kunnen oplopen tot wel 36 weken.² Hierdoor kan een oudere in een acuut ernstige situatie te laat de benodigde hulp ontvangen. Ook groeit de (financiële) druk: het aantal WMO-aanvragen zal met 12% zijn toegenomen in 2027.³

Krimpregio's & mobiliteitsarmoede

Niet overal in Nederland is het aandeel van noodzakelijke voorzieningen even hoog. Indien mobiliteitsarmoede optreedt in krimpregio's zijn voorzieningen niet goed te bereiken. Dit betekent dat in 2040 wel 371.100 65-plussers potentieel kwetsbaar zijn door mobiliteitsarmoede.⁴

Zorgzame gemeenschap

Het ontwikkelen van zorgzame gemeenschappen wordt verhinderd door regels en procedures, wisselend beleid en complexe en niet structurele financiering. Zo ervaren burgerinitiatieven onnodig veel moeite om voort te bestaan.⁵

Ontmoetingsplek onder druk

Ontmoetingsplekken zijn van belang voor contact met buurtgenoten. Door stijgende kosten komen deze plekken onder druk te staan. Tot slot moet de maatschappelijke toegevoegde waarde concurreren met (mogelijke) opbrengsten van nieuwbouwprojecten.^{6,7}

Wet & regelgeving

Zowel wet- en regelgeving als financiële belangen zitten investeringen in preventie in de weg. Enerzijds worden zorgkantoren en zorgverzekeraars gehinderd om te investeren in preventie. Anderzijds ontbreekt de financiële prikkel bij gemeentes.

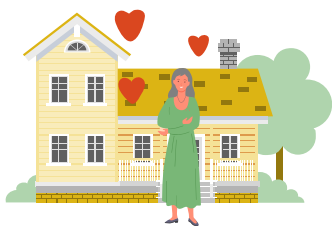
Doorstroom & noodverhuizers

Ouderen verhuizen weinig en soms te laat, wat niet alleen leidt tot beperktere doorstroom op de woningmarkt maar ook tot noodverhuizers en te lang blijven wonen in ongeschikte woningen

Probleem

- 1 Ouderen wonen het grootst (een veertigjarige woont gemiddeld op 40m² en een tachtigjarige op 80m²) en verhuizen het minst: <4% per jaar.⁸
- 2 Deze beperkte doorstroom verergert het woningtekort en vermindert de beschikbaarheid van geschikte woningen voor andere demografische groepen.
- 3 Wanneer ouderen uiteindelijk wel verhuizen, is dit vaak uit noodzaak, bijvoorbeeld door een acute zorgbehoefte, wat leidt tot stressvolle situaties en suboptimale keuzes onder tijdsdruk.

Onderliggende oorzaken

Ouderen willen blijven wonen waar ze nu wonen

Ouderen zijn vaak erg tevreden over hun huidige woning (91%) en buurt (63%).⁹ Als de woning in de toekomst niet geschikt zou zijn om in te blijven wonen vanwege gezondheids- of ouderdomsklachten kiezen 55-plussers vaker voor het aanpassen van de woning (35%) dan voor verhuizen (25%). Het grootste deel (39%) weet echter nog niet wat ze in die situatie zouden doen. Ouderen willen liever geen alternatieve woonvormen (14%) of samenwonen met hun kinderen (4%).¹

Er is een tekort aan geschikte huisvesting voor ouderen

De prognoses zijn dat er 240.000 seniorenwoningen tekort zijn in 2029 als er geen actie ondernomen wordt.¹⁰ Er mist dus een passend aanbod.¹¹ Ouderen hebben tegelijkertijd zeer uiteenlopende woonwensen. Een kleinere, geschikte woning en lokaal aanbod in de buurt ontbreekt. Daarnaast is het sociale huursysteem niet goed genoeg ingesteld op de doorstroom van ouderen.

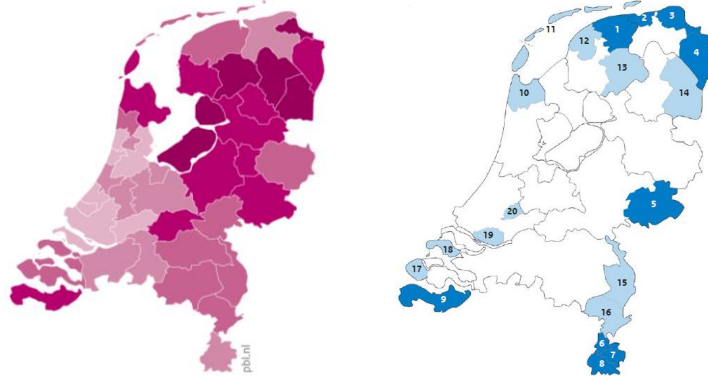

Er zijn weinig financiële prikkels om te verhuizen

2 van de 3 55-plussers bezitten een koopwoning. Het is gunstig om in deze (vaak afbetaalde) woning te blijven wonen. De maandlasten zijn relatief laag¹² en waarde van deze koopwoningen blijven elk jaar stijgen. Bij het huren of kopen van een andere woning moet een oudere bijna altijd meer betalen voor minder ruimte.¹³ Het kan moeilijk zijn om nog een hypotheek te krijgen als 70-plusser. Tot slot kan een AOW gekort worden bij samenwonen.¹⁴

Krimpregio's, mobiliteitsarmoede, en ontmoetingsplekken onder druk

Toegang basisvoorzieningen en krimpregio's ^{15, 16}

65-plushuishoudens (%)

44 of minder	57 – 62	Krimpregio
44 – 52	Meer dan 62	Anticipieerregio
52 – 57		

1,2 mn. De bevolking in krimpregio's daalt van 1.357.000 in 2000 naar 1.237.000 in 2040¹⁷

30% Het aandeel 65-plussers in krimpregio's stijgt van rond de 25% naar boven de 30% tot 2040¹⁷

370k Dit betekent dat in 2040 wel 371.100 65-plussers potentieel kwetsbaar zijn voor mobiliteitsarmoede¹⁷

De dubbele vergrijzing die Nederland de komende decennia zal doormaken is ongelijk over het land verdeeld. Overall zal het aandeel 65-plussers in de bevolking toenemen, maar in zogenaamde krimpregio's zal dit aandeel groter zijn en sneller toenemen. Hierdoor zal in deze regio's de bevolkingssamenstelling dusdanig veranderen dat het duurder wordt om bewoners te kunnen blijven voorzien van hun belangrijkste levensvoorzieningen. Dit heeft negatieve gevolgen voor de bereikbaarheid van de vier belangrijkste kenmerken van een geschikte leefomgeving: een supermarkt, een apotheek, een arts en een halte van het openbaar vervoer.

Ontmoetingsplek onder druk

Publieke ontmoetingsplekken, zoals buurthuizen en wijkcentra, staan onder druk,⁶ terwijl ze juist van belang zijn voor contact met buurtgenoten. Ze fungeren als laagdrempelige ontmoetingsplek en faciliteren het ontstaan van gemeenschappen. Gemeenschappen hebben vele voordelen: zo dragen zij bij aan verminderde eenzaamheid en criminaliteit, en verhoogde tolerantie en gezondheid.

Financiële druk op publieke ontmoetingsplekken

Weggefallen subsidie van gemeentes

Stijgende kosten door inflatie (met name in energiekosten en vastgoedkosten)

Maatschappelijke waarde niet voldoende erkend

Gemeentes denken in termen van marktwaarde: er is meer **financieel rendement op nieuwbouwwoningen** te behalen (door de stijgende waarde van vastgoed)

Maatschappelijke waarde is moeilijk te kwantificeren: welzijn is lastiger in een financiële maatstaf te vatten⁷.

Dankwoord en vervolgstappen

Op 4 oktober 2023 presenteerde de Nationale DenkTank 2023 haar resultaten van de analysefase tijdens een Expertforum aan 150 experts, onder wie ervaringsdeskundigen, beleidsmakers, journalisten, wetenschappers, projectontwikkelaars en meer. De opname van dit evenement is terug te vinden via onderstaande QR-code of [deze link](#).

In de oplossingsfase, welke van oktober tot en met december 2023 plaatsvindt, worden de geïdentificeerde knelpunten uit de analysefase omgezet in praktische oplossingen. Een oplossing kan bestaan uit een publiekscampagne, een lobby om overheidsbeleid te beïnvloeden, of een praktisch product of dienst. Voor meer informatie over de stichting kunt u terecht op onze website, of op een van onze sociale mediakanalen.

We willen alle partners, donateurs, ervaringsdeskundigen en betrokkenen bij de organisatie en analysefase hartelijk bedanken voor hun inzet, betrokkenheid en expertise!

Deelnemers NDT 2023

Stichting de Nationale DenkTank
Keizersgracht 102
1015 CV Amsterdam
info@nationale-denktank.nl
www.nationale-denktank.nl

Deelnemers Nationale DenkTank 2023

Joris Behr

Jan Bosma

Aron van Ees

Iris Eggink

Bernice Franssen

David de Heus

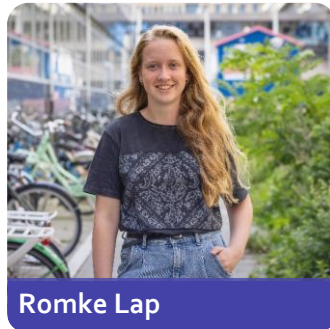
Annemiek van der Hoek

Arian Joyandeh

Max Kosian

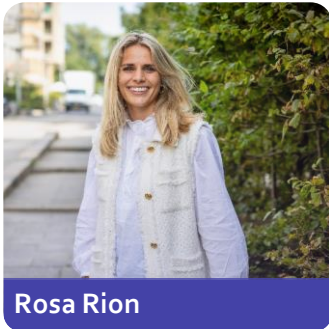
Romke Lap

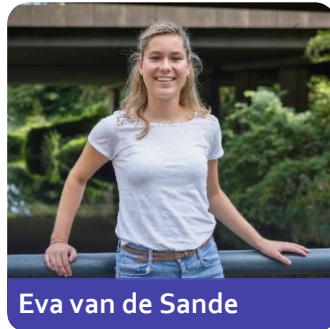
Maria Montijn

Lisa van Nieuwkoop

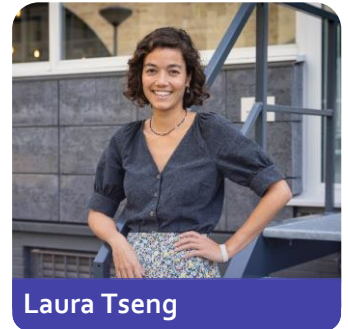
Rosa Rion

Eva van de Sande

Mariette Schönfeld

Laura Tseng

Folke van der Veen

Julia Wedema

Karel van der Wel

Siri Zomerplag

Partneroverzicht

Ieder jaar werkt de Nationale DenkTank samen met een groep themapartners en structurele partners. Tijdens de analyse- en oplossingsfase, welke onafhankelijk wordt uitgevoerd door de deelnemers en begeleiding van de Nationale DenkTank, zijn deze partners beschikbaar voor advies en (kennis)ondersteuning.

Structurele partners (meerjarig):

Themapartners 2023

Themapartners 2022

Themapartners 2021

Literatuurlijst

Introductie

1. Loket Gezond Leven. "Feiten en Cijfers Ouderen." Geraadpleegd op 1 oktober 2023. URL: <https://www.loketgezondleven.nl/gezondheidsthema/gezond-en-vitaal-ouder-worden/feiten-en-cijfers-ouderen>.
2. Department of Health and Social Care. "Differences in Life Expectancy at Birth, 20, 50, and 80 years by Socioeconomic Position Based on Population Estimates for England, 2001–05 to 2016–20." augustus 2011. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7c8b4ee5274a0bb7cb7be0/diffs_life_expectancy_20_50_80.pdf.

Vorbereiden op ouder worden

1. Seniorisme. Geraadpleegd op 20 september 2023. URL: <https://www.seniorisme.nl/>.
2. Gesprek met Carolien Smits, Pharos (21 september 2023)
3. NOOM (Netwerk van Organisaties van Oudere Migranten)"Koopkracht van Ouderen: POSITION PAPER t.b.v. rondetafelgesprek Tweede Kamercie. SZW" 10 maart 2022. URL: <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2022Z03713&did=2022D07622>.
4. Algemene Rekenkamer. "Ouderdomsregelingen ontleed." 13 november 2019. URL: <https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2019/11/13/ouderdomsregelingen-ontleed>; Sociale Verzekeringsbank (SVB). "AIO-bedragen." Juli 2023. Geraadpleegd op 22 september 2023. URL: <https://www.svb.nl/nl/aio/bedragen-aio-aanvulling/aio-bedragen>; BNNVARA Kassa. "Senioren lopen geld mis van toeslagen." 13 september 2018. URL: <https://www.bnnvara.nl/kassa/artikelen/senioren-lopen-geld-mis-van-toeslagen>; Ypma, Michel. "Huurtoeslag 2023." Independer. 25 januari 2023. Geraadpleegd op 23 september 2023. URL: <https://www.independer.nl/woonverzekering/info/kennis/huurtoeslag#:~:text=In%202023%20is%20voor%20het,%20€4,52%20%20oper%20maand>; Toeslagen-aanvraag.nl. "Toeslagen Aanvraag." "Zorgtoeslageregels 2023." Geraadpleegd op 23 september 2023. URL: [https://toeslagen-aanvraag.nl/zorgtoeslageregels-2023/#:~:text=De%20zorg:htpstoeslag%20voor%20het%20jaar,toeslagpartner%20\(geregistreerd%20partnerschap\)%20heeft](https://toeslagen-aanvraag.nl/zorgtoeslageregels-2023/#:~:text=De%20zorg:htpstoeslag%20voor%20het%20jaar,toeslagpartner%20(geregistreerd%20partnerschap)%20heeft).
5. Wittenberg, Dick. *Wat doen we met de spullen? Een portret van Nederland in één nalatenschap*. De Correspondent, 2021.
6. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. "Verkenning Leefvormen in de AOW." 2021. URL: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/03/31/aanbiedingsbrief-verkenning-leefvormen-aow>.
7. Alzheimer Nederland. *Factsheet Cijfers en Feiten over Dementie*. URL: <https://www.alzheimer-nederland.nl/factsheet-cijfers-en-feiten-over-dementie>.
8. World Health Organization, "Global Report on Ageism," APO Australian Policy Online. 2021. URL: <https://apo.org.au/node/311614>.
9. Meltwater. "Sentimentanalyse in representatieve selectie media en sociale media in Nederland. Neutrale sentimenten (50,000) niet meegeteld." september 2023. Uitgevoerd door Meltwater.
10. Gesprek met NOOM (1 september); Gesprek met UP! (21 september 2023).
11. Platform Wijzer in Geldzaken. "WIG-NIB Rapport Financieel Kwetsbaar." 2023. URL: <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/7199-wig-nib-rapport-financieel-kwetsbaar-def.pdf>.
12. Motivaction x Nationale DenkTank. Onderzoek "Betekenisvol Ouder Worden" 2023. Publieksenquête. 2023.
13. CBS, Nibud, en SCP. "Adviesrapport aan de Commissie Sociaal Minimum: Op weg naar een nieuwe armoedegrens." 2023. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2023/26/cbs-nibud-en-scp-werken-aan-nieuwe-armoedegrens>.
14. Hanse, Danny, Breedveld, Paula, Elshot, Cheryl, en Schampers, Jop. "Met te weinig genoeg nemen: Onderzoek naar de klachtafhandeling door het Ministerie van Defensie." Nationale Ombudsman, 2023. URL: https://www.nationaleombudsman.nl/system/files/rapport/74207_Ombudsman_Met%20te%20weinig%20genoegen%20nemen_TG_PDF%20%281%29_o.pdf.
15. "Toeslagen aanvragen moet makkelijker worden voor ouderen." Kassa, BNNVARA, 3 oktober 2018. URL: <https://www.bnnvara.nl/kassa/artikelen/toeslagen-aanvragen-moet-makkelijker-worden-voor-ouderen>.
16. van den Wijngaart, Mary. "Met pensioen zonder poen: veel kwetsbare ouderen laten overheidsgeld liggen." Emma, 29 juli 2022. URL: <https://www.emma.nl/artikelen/met-pensioen-zonder-poen-veel-kwetsbare-ouderen-laten-overheidsgeld-liggen>.
17. "Ouderen laten toeslagen vaak onbenut." MaxVandaag, URL: <https://www.maxvandaag.nl/sessies/themas/geld-werk-recht/ouderen-laten-toeslagen-vaak-onbenut/>.

Literatuurlijst

Zingeving

1. Van der Zwet, Renske; De Vries, Susan; Van de Maat, Jan Willem. *Wat Werkt bij de Aanpak van Eenzaamheid*. Movisie 2020. URL: <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2020-02/wat-werkt-eenzaamheid-dossier-2020.pdf>; Van Lindenberg, Eline. "Is er meer depressiviteit door een gebrek aan zingeving?" *EO (Evangelische Omroep)*, 2023. URL: <https://www.eo.nl/nevenactiviteit/eva/is-er-meer-depressiviteit-door-een-gebrek-aan-zingeving>; TNO. "Werkgevers: werkdruk een van de belangrijkste arbeidsrisico's." 2022. URL: <https://www.tno.nl/nl/newsroom/2022/11/werkgevers-werkdruk-arbeidsrisico/>.
2. CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "Zingeving." 2022. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/rapportages/2022/zingeving>.
3. GGD West Brabant. "Factsheet Vrijwilligerswerk onder ouderen." 2022. URL: <https://www.ggdwb.nl/app/uploads/sites/3/2022/09/Factsheet-Vrijwilligerswerk-onder-ouderen.pdf>.
4. McKinsey Health Institute. *Age is just a number: How older adults view healthy aging*. May 2023. URL: <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/global-banking-annual-review-2021>.
5. SCP: "Blijvende bron van zorg" 9 december 2020. URL: <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/12/09/blijvende-bron-van-zorg>
6. Senior Service: "Nationaal Mantelzorgonderzoek 2023". 15 december 2021. URL: <https://www.nationaalmantelzorgonderzoek.nl/>
7. SCP. "In 2040 meer mantelzorg van ouderen voor andere ouderen." 8 november 2019. URL: <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2019/11/08/in-2040-meer-mantelzorg-van-ouderen-voor-andere-ouderen>.
8. Nationaal Ouderenfonds (opdracht van RTL Nieuws) Enquête. 2017. URL: https://www.rtlnieuws.nl/sites/default/files/content/documents/2017/12/17/Nationaal_Ouderenfonds_Enquete.pdf.
9. VVD, D66, CDA en ChristenUnie: Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst Coalitieakkoord 2021 – 2025, 15 december 2021. URL: <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-f3cbod9c-878b-4608-9f6a-8a2f6e24a410/pdf>.
10. CBS (Centraal Planbureau voor de Statistiek). "Toename geslachtsgemeenschap onder 75-plussers." 17 maart 2023. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/11/toename-seksuele-activiteit-onder-75-plussers>.

Arbeidsmarktparticipatie

1. CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "Verwachte AOW-leeftijd 69,5 jaar in 2040." *cbs.nl*. Geraadpleegd op 3 oktober 2023. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/50/verwachte-aow-leeftijd-69-5-jaar-in-2040>.
2. CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "Dashboard Arbeidsmarkt - Arbeidsparticipatie naar leeftijd en geslacht." *cbs.nl*. Geraadpleegd op 3 oktober 2023. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-arbeidsmarkt/werkenden/arbeidsparticipatie-naar-leeftijd-en-geslacht>.
3. Motivaction x Nationale DenkTank. Onderzoek "Betekenisvol Ouder Worden" 2023. Publieksenquête. 2023.
4. McKinsey Health Institute. *Age is just a number: How older adults view healthy aging*. May 2023. URL: <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/global-banking-annual-review-2021>.
5. CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "StatLine - Tabel: Banen van werknemers en zelfstandigen; arbeidsduur, geslacht, leeftijd en onderwijs, bedrijfstak." Geraadpleegd op 20 september 2023. URL: <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/82647NED/table?fromstatweb>; CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "Dashboard Beroepsbevolking - Gezocht, Niet Beschikbaar." Geraadpleegd op 20 september 2023. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-beroepsbevolking/gezocht-niet-beschikbaar>; CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "300 duizend werkende 65-plussers in 2020." Geraadpleegd op 20 september 2023. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/34/300-duizend-werkende-65-plussers-in-2020#:~:text=Toegenomen%20arbeidsparticipatie&text=Het%20totaal%20aantal%2065%2Dplussers,periode%20namelijk%20meer%20dan%20overdubbeld>; The World Bank. "Netherlands." Geraadpleegd op 20 september 2023. URL: <https://data.worldbank.org/country/netherlands?view=chart>; Our World in Data. "Labor Share of GDP." Geraadpleegd op 20 September 2023. URL: <https://ourworldindata.org/grapher/labor-share-of-gdp?tab=chart&time=earliest..latest&country=~NLD>.
6. Europese Centrale Bank. "Euro Reference Exchange Rates." Geraadpleegd op 20 september 2023. URL: https://www.ecb.europa.eu/stats/policy_and_exchange_rates/euro_reference_exchange_rates/html/eurofxref-graph-usd.nl.html.

Literatuurlijst

7. Rijksoverheid. "Hoe hoog is mijn AOW?" Geraadpleegd op 28 september 2023. URL: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/algemene-ouderdomswet-aow/vraag-en-antwoord/hoe-hoog-is-mijn-aow#:~:text=Uw%20AOW%20en%20woonsituatie&text=Bent%20u%20alleenstaand%3F,u%20o50%25%20ovan%20het%20minimumloon.>
8. Interviews met Ergon (20 september 2023), Universiteit Utrecht (14 september 2023), Achmea (20 september 2023), 50Company (18 september 2023), en Universiteit van Amsterdam (21 september 2023).
9. Idenburg, Philip J.; Hagelstein, Frank; Haime, Marylin; van Schaik, Michel; Schoen, Tom. *Publicatie Ouder Worden 2040*. 2021. URL: <https://www.ouderworden2040.nl/wp-content/uploads/2021/05/Publicatie-Ouder-Worden-2040.pdf>.
10. Motivaction x Nationale DenkTank. Onderzoek "Betekenisvol Ouder Worden" 2023. Publieksenquête. 2023.
11. SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau). "Aantal Ouderen Neemt Toe." Geraadpleegd op 11 september 2023. URL: <https://digitaal.scp.nl/ouderenzorg/aantal-ouderen-neemt-toe>.
12. TNO. *De Overgang: Klachten en de invloed op het werk. Verdiepend onderzoek van de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA)*. 2022.
13. CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). *Gezondheidsenquête 2021*. 2021. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/maatwerk-en-microdata/microdata-zelf-onderzoek-doen/microdatabestanden/gecon-gezondheidsenquete-2021>.
14. Maarse, Geert, en Mark van Ostaijen. "Niet Deeltijdprinsesjes, maar Voltijdprinsesjes Zijn het Echte Probleem." *Erasmus Magazine*, 26 april 2021. URL: <https://www.erasmusmagazine.nl/2021/04/26/niet-deeltijdprinsesjes-maar-voltijdprinsesjes-zijn-het-echte-probleem/>.
15. Europees Parlement. "De Loonkloof tussen Mannen en Vrouwen: Definities en Oorzaken." *Europees Parlement - Nieuws*, 9 januari 2020. URL: [https://www.europarl.europa.eu/news/nl/headlines/society/20200109STO69925/de-loonkloof-tussen-mannen-en-vrouwen-definities-en-oorzaken#:~:text=In%20maat%202023%20heeft%20het,werknemersvertegenwoordigers%20een%20gezamenlijke%20loonbeoordeling%20uitvoeren.](https://www.europarl.europa.eu/news/nl/headlines/society/20200109STO69925/de-loonkloof-tussen-mannen-en-vrouwen-definities-en-oorzaken#:~:text=In%20maat%202023%20heeft%20het,werknemersvertegenwoordigers%20een%20gezamenlijke%20loonbeoordeling%20uitvoeren.;); CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "Arbeidsparticipatie naar Leeftijd en Geslacht - CBS Visualisaties." Geraadpleegd op [datum]. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-arbeidsmarkt/werkenden/arbeidsparticipatie-naar-leeftijd-en-geslacht>.
16. Van Marwijk, Albert; Been, Jim; Knoef, Marike; Kali, Suzanne. "Gelijke rechten, maar geen gelijke pensioenen: de genderkloof in Nederlandse tweedepijlerpensioenen." Netspar Design Paper 178. URL: <https://www.netspar.nl/publicatie/gelijke-rechten-maar-geen-gelijke-pensioenen-de-genderkloof-in-nederlandse-tweedepijlerpensioenen/>.
17. CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "CBS StatLine - Tabel: Banen van werknemers en zelfstandigen; arbeidsduur, geslacht, leeftijd en onderwijs, bedrijfstak." Geraadpleegd op 12 september 2023. URL: <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/82647NED/table?fromstatweb>; CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "Dashboard Beroepsbevolking - Gezocht, Niet Beschikbaar." Geraadpleegd op 12 september 2023. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-beroepsbevolking/gezocht-niet-beschikbaar>.
18. Dekker, Fabian, en Jos Verhoeven. "Ouderenwerkloosheid vraagt om ander type werkgever." *Sociale Vraagstukken*, 18 december 2018. URL: <https://www.socialevraagstukken.nl/ouderenwerkloosheid-vraagt-om-ander-type-werkgever/>.
19. Andriessen, Iris; Hoegen Dijkhof, Justin; Van der Torre, Ab; Van den Berg, Esther; Pulles, Ine; Iedema, Jurjen; De Voogd-Hamelink, Marian. *Ervaren discriminatie in Nederland II*. Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020. URL: <https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2020/04/02/ervaren-discriminatie-in-nederland-ii/Ervaren+discriminatie+in+Nederland+II.pdf>.
20. OECD. *Promoting an Age-Inclusive Workforce: Living, Learning and Earning Longer*. OECD Publishing, 2020. <https://doi.org/10.1787/59752153-en>.
21. OECD. "Learning more with age: Lifelong learning in the future workplace." In *Retaining Talent at All Ages*, OECD Publishing, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1787/5a588f9b-en>; Perron, Rebecca. *Global Insights on a Multigenerational Workforce*. Washington, DC: AARP Research, augustus 2020. <https://doi.org/10.26419/res.00399.001>.
22. CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "CBS StatLine - Tabel: Tijdreeksen Werkzame beroepsbevolking." Geraadpleegd op 12 september 2023. URL: <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/85267NED/table?ts=1694447532614>.
23. Deelnemers Nationale Denktank '21. *Analyserapport NDT20-1*. Uitgegeven door Stichting de Nationale DenkTank, 2020. URL: <https://ndt20.nl/wp-content/uploads/2020/11/Analyserapport-NDT20-1.pdf>.
24. De Beer, Paul. "Maak Werk Aantrekkelijker." Wiardi Beckman Stichting, 12 april 2023. Dossier Werk & Sociale Zekerheid. URL: <https://wbs.nl/publicaties/maak-werk-aantrekkelijker>.

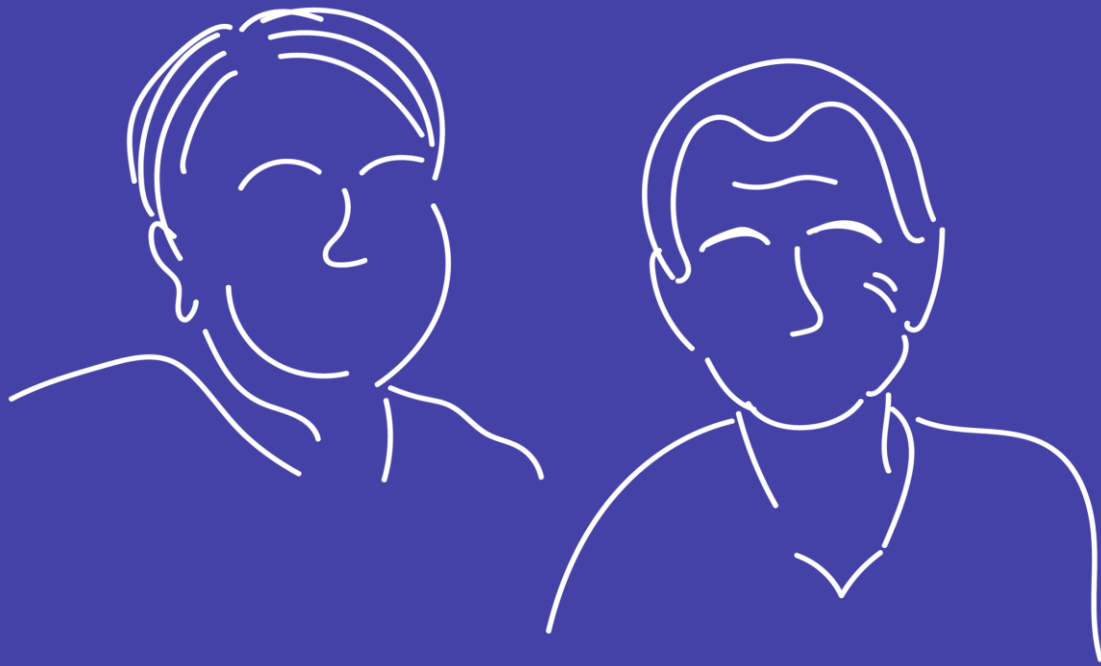
Literatuurlijst

25. Gelderblom, Arie; De Koning, Jaap. "De arbeidsmarktpositie van ouderen." Sociaal Economisch Onderzoek Rotterdam (SEOR), 2016. URL: https://www.seor.nl/Cms_Media/S1117-De-arbeidsmarktpositie-van-ouderen.pdf; Van Gennip, C.E.G. "Seniorenkansensvisie." Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 24 november 2022. URL: <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-477972a46cd7eb1a054ae74dc26a637be1b6623a/pdf>.
26. Seniorisme. Geraadpleegd op 20 september 2023. URL: <https://www.seniorisme.nl/>; <https://www.seniorisme.nl>
27. Wij hebben in de voorbereiding op de systeemkaart met de volgende organisaties gesproken in de periode 1-30 september 2023. Actief 65+; Achmea-Zilverpool; Algemene Nederlandse Bond voor Ouderen; Arbeidsmarktregio Gorinchem; Arbeidsmarktregio Midden-Limburg; Arbeidsmarktregio Twente; Arbeidsmarktregio Zuidoost-Brabant; Betuwe 65+; Buitenboordmotor; BuddyWerkt; Energiebox; Ergon; FNV; Gemeente Amsterdam; Gemeente Rotterdam; KVK; Koepelorganisatie Gepensioneerden; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid; MKB Nederland; Movisie; Netwerkcafé Amsterdam; Reiswerk O&O; Regionaal Mobiliteitsteam Zaanstreek-Waterland; RW-POA Rivierenland; Scootbezorgd; SER; SWOA; SVB; UWV; VNO-NCW; Wij(s)Rabo; 50Company.
28. Van Gennip, C.E.G, Schouten, C.J. "Uitgangspunten voor de uitbreiding van de arbeidsinfrastructuur". Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 11 oktober 2022. URL: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/10/11/kamerbrief-uitgangspunten-voor-de-uitbreiding-van-de-arbeidsmarktinfrastructuur>

Een passende leefomgeving

1. Kooiman, Niels. "Een Analyse van het Verhuisgedrag van Zestigers." 4 november 2020. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/een-analyse-van-het-verhuisgedrag-van-zestigers?onepage=true>.
2. BNNVARA. "Duizenden Mensen Wachten Vaak Maanden op WMO-Hulp van de Gemeente." 28 januari 2023. URL: <https://www.bnnvara.nl/kassa/artikelen/duizenden-mensen-wachten-vaak-maanden-op-wmo-hulp-van-de-gemeente>.
3. VNG (Vereniging van Nederlandse Gemeenten). "Nieuwe Versie Landelijk WMO-Voorspelmodel." 7 juli 2022. URL: <https://vng.nl/nieuws/nieuwe-versie-landelijk-wmo-voorspelmodel>.
4. CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "Bevolkingsdaling in krimp- en anticepeerregio's, 2000-2018." 2019. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2019/20/bevolkingsdaling-krimp-en-anticepeerregio-s-2000-2018>.
5. Koepel Zorgcoöperaties Zuid-Nederland. "Burgerinitiatieven in Regie – Koepel Zorgcoöperaties Zuid-Nederland." 2016. URL: <https://koepelzorgcooperatieszn.nl/wp-content/uploads/2020/08/Jaarverslag-2016.pdf>.
6. "Geenmarktwaardemaarmerwaarde.nl." Geraadpleegd op 15 september 2023. URL: <https://www.geenmarktwaardemaarmerwaarde.nl/>.
7. Van den Berg, Marije, en Jeurig, Kristel. "Buurthuizen verdwijnen omdat gemeentes in marktwaarde denken." 7 april 2022. Trouw. URL: <https://www.trouw.nl/opinie/buurthuizen-verdwijnen-omdat-gemeentes-in-marktwaarde-denken~b63coa30/>.
8. CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "Alleenstaande Oudere Vrouwen Wonen het Grootst." 2022. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/48/alleenstaande-oudere-vrouwen-wonen-het-grootst>.
9. CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). "55-plussers over hun (toekomstige) woning." 2020. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/55-plussers-over-hun--toekomstige---woning?onepage=true>.
10. Woonzorg Nederland. "Brochure Goud Geregeld." 2020. URL: <https://media.umbraco.io/woonzorg-nederland/dapn5vol/brochure-goud-geregeld.pdf>.
11. Voermans, Ton. "Ouderen woest dat zij de schuld krijgen van woningnood." AD, 30 december 2021. URL: <https://www.ad.nl/wonen/ouderen-woest-dat-zij-de-schuld-krijgen-van-woningnood-a1ed15b4/>.
12. Knipp, S. (2018), Senioren gaan woningmarkt vlottrekken. *Geron*, 4, 42-45.
13. Motivaction x Nationale DenkTank. Onderzoek "Betekenisvol Ouder Worden" 2023. Publieksenquête. 2023.
14. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. "Verkenning Leefvormen in de AOW." 2021. URL: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/03/31/aanbiedingsbrief-verkenning-leefvormen-aow>.
15. Marieke van der Staak, Frans Schilder, en Femke Daalhuizen. "Samen en Oud in 2030: Demografische Verkenningen voor de Leefomgeving." Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), 2020. URL: <https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2020-samen-en-oud-in-2030-4129.pdf>.
16. Rijksoverheid. "Krimpgebieden en Anticepeergebieden." 2018. Geraadpleegd op 14 september 2023. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingsdaling/krimpgebieden-en-anticepeergebieden>; . Daalhuizen, Femke, Frank van Dam, Carola de Groot, Frans Schilder, en Marieke van der Staak. "Zelfstandig thuis op hoge leeftijd." juli 2019. URL: <https://themasites.pbl.nl/o/zelfstandig-thuis-hoge-leeftijd/>.
17. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). "Bevolkingsdaling in krimp- en anticepeerregio's, 2000-2018." 2019. URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2019/20/bevolkingsdaling-krimp-en-anticepeerregio-s-2000-2018>.

nationale denktank

**nationale
denktank**

© Stichting de Nationale DenkTank
Keizersgracht 102, 1015 CV Amsterdam

info@nationale-denktank.nl
www.nationale-denktank.nl
www.ndt23.nl

+31 (0) 20 244 0168

Contactpersonen stichting:

Sakir de Castro, Programmamanager
s.decastro@nationale-denktank.nl

Koen Böhm, Hoofd Programma & Impact
k.bohm@nationale-denktank.nl

Contactpersonen analyserapport:

Rosa Rion, Deelnemer NDT'23
R.rion@nationale-denktank.nl

Folke van der Veen, Deelnemer NDT'23
F.vanderveen@nationale-denktank.nl